

UYUSHIQ BO'LAKLAR VA AJRATILGAN BO'LAKLAR: GRAMMATIK
BIRLIKLAR VA STILISTIK VAZIFALAR

Sheraliyeva Sayida Faxriddin qizi

Termiz davlat pedagogika institute 3-bosqich talabasi

Jo'rayev Avaz Umar o'g'li

*Ilmiy rahbar: Boshlang'ich ta'limda matematika va
ona tili kafedrasi o'qituvchisi*

Tel: +998774809903

Annotatsiya: *Mazkur maqolada uyushiq bo'laklar va ajratilgan bo'laklarning o'zbek tilidagi gap tuzilishidagi o'rni, grammatik shakllanish qonuniyatlari, sintaktik va stilistik vazifalari keng yoritilgan. Shuningdek, ularning o'zaro farqlari va o'xshashliklari tahlil qilinadi. Tilshunoslikning amaliy va nazariy jihatlarini asosida misollar bilan tahlil berilib, nutq madaniyati va ifoda aniqligini oshirishdagi roli ko'rsatiladi.*

Kalit so'zlar: *uyushiq bo'lak, ajratilgan bo'lak, sintaksis, grammatik birlik, stilistik vosita, gap tuzilishi, punktuatsiya, intonatsiya, tilshunoslik*

Annotation: *This article extensively examines the role of homogeneous parts and detached parts in the sentence structure of the Uzbek language, the laws of their grammatical formation, as well as their syntactic and stylistic functions. In addition, their similarities and differences are analyzed. Based on the practical and theoretical aspects of linguistics, the study provides analyses with examples and demonstrates their role in enhancing speech culture and clarity of expression.*

Keywords: *Homogeneous parts, detached parts, syntax, grammatical unit, stylistic device, sentence structure, punctuation, intonation, linguistics*

Har bir tilning sintaktik qurilishi bevosita uning grammatik qonun-qoidalarini bilan bog'liq bo'lib, gapning tuzilishida qatnashuvchi bo'laklar ushbu tizimning ajralmas qismi ni tashkil etadi. Xususan, uyushiq bo'laklar va ajratilgan bo'laklar gapni mantiqan boyitish, ma'lumotni kengaytirish, ta'sirchanlikni oshirish kabi funksiyalarni bajaradi. Bu bo'laklar tilshunoslikda turli jihatdan tahlil qilinadi: sintaktik munosabat, intonatsion belgi, punktuatsion vositalar bilan belgilanadigan chegaralar, va albatta, stilistik yuklamalar. Mazkur maqolada bu ikki grammatik birlikning o'ziga xos xususiyatlari, ular orasidagi o'xshashlik va farqlar, shuningdek, amaliy qo'llanilishi bo'yicha ilmiy tahlil keltiriladi.

Uyushiq bo'laklar: sintaktik birlik va strukturaviy xususiyatlar. Uyushiq bo'laklar sintaksisning muhim va keng tarqalgan hodisasi bo'lib, ular gap tuzilmasida tenglik asosida bir-biriga bog'langan so'z yoki so'z birikmalaridan tashkil topadi. Bu bo'laklar grammatik jihatdan bir xil sintaktik funksiyani bajaradi va o'zaro bog'lovchi vositalar — “va”, “yoki”,

“ham”, “na...na”, “goh...goh”, “-u”, “-da” va boshqalar yordamida, ba’zan esa bog‘lovchisiz, ya’ni intonatsiya yordamida bog‘lanadi¹⁵.

1.1. Uyushiq bo‘laklarning shakli xususiyatlari. Uyushiq bo‘laklar gapda quyidagi darajalarda yuzaga chiqadi:

Uyushiq egalar: Bu holatda bir nechta ega bitta kesimga bo‘ysunadi. Masalan: Ota-onam, opa-singillarim va do‘stlarim meni qo‘llab-quvvatladilar. Bu yerda “ota-onam”, “opa-singillarim” va “do‘stlarim” – barchasi uyushiq egalar bo‘lib, kesim – “qo‘llab-quvvatladilar”ga tegishli.

Uyushiq to‘ldiruvchilar: Bir nechta to‘ldiruvchi bir xil fe’lga qaratilgan bo‘lishi mumkin: Men kitob, daftar va ruchka sotib oldim. Bu yerda uchta predmet bir xil harakat subyektining obyekti sifatida ishtirok etmoqda.

Uyushiq hollar: Harakat yoki holatni ifodalovchi komponentlar: U xotirjam, sustkash va beparvo yurardi. Har uchala so‘z harakatning qandayligini bildirgan holda uyushiq hol sifatida xizmat qilmoqda.

Uyushiq aniqllovchilar: Qorong‘i, sokin va sokin tun ichra ovoz yangradi. Bu yerda tunni aniqlab berayotgan so‘zlar uyushgan aniqllovchilar hisoblanadi.

Uyushiq kesimlar: U o‘qidi, yozdi, izohladi. Kesimlar o‘zaro intonatsiya va vergul yordamida bog‘langan.

1.2. Uyushiq bo‘laklarning grammatik qonuniyatlari. Uyushiq bo‘laklarning o‘ziga xos grammatik belgilari quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

Sintaktik parallelizm: Uyushgan bo‘laklar bir xil morfologik shaklda bo‘lishi kerak. Masalan, agar biri ot bo‘lsa, boshqalar ham ot bo‘lishi zarur, yoki ular sinonim shakldagi fe‘llar bo‘lishi kerak.

Sog‘lom intonatsion qurilma: Uyushiq bo‘laklar intonatsiya jihatidan barobar urg‘ulanadi. Bu hodisa ayniqsa og‘zaki nutqda seziladi¹⁶.

Mos keluvchi birlik: Uyushiq bo‘laklar mos ravishda keluvchi kesim yoki aniqllovchi bilan grammatik jihatdan muvofiqlashgan bo‘lishi lozim. Aks holda, gap grammatik jihatdan noto‘g‘ri bo‘ladi. Masalan: Men, sen va u birinchi bo‘lib keldi — xatolik mavjud, to‘g‘risi: ...keldik.

Tartibga rioya: Ba’zan uyushiq bo‘laklarning tartibi ularning urg‘uli yoki kontekstual muhimlik darajasiga ko‘ra belgilanadi. Bu, ayniqsa, badiiy uslubda seziladi.

1.3. Uyushiq bo‘laklarning stilistik vazifasi. Uyushiq bo‘laklar matnning stilistik tuzilmasida bir necha muhim rol o‘ynaydi:

Nutqni ixchamlashtiradi: Bir xil funksiyali birliklarni birlashtirish orqali nutq iqtisodiyligini ta’minlaydi. Bu, ayniqsa, ilmiy va rasmiy uslubda muhimdir.

¹⁵ G‘ulomov, M. O‘zbek tilining nazariy sintaksisi. Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2011. – B. 56–57.

¹⁶ Qo‘chqorov, I. Sintaksis va nutq madaniyati. Toshkent: O‘qituvchi, 2005. – B. 78–79.

Tuyg'u va taassurot kuchaytiriladi: Uyushiq bo'laklar orqalit tasvir kuchi oshadi, emotsional ta'sir kuchayadi. Ayniqsa she'riy matnlarda bu holat keng qo'llaniladi. Masalan: Tong, quyosh, g'ira-shira nur — barchasi uyg'onayotgan hayotni bildirardi.

Tavsif va izohlash vositasi: Ular badiiy matnda obrazli ta'riflar, ko'rinish va holatlarni ifodalashda ishlatiladi.

Tuzilmaning tafsilotlariga urg'u berish: Uyushiq bo'laklar orqali gapning muhim qismlariga urg'u berish mumkin, ayniqsa, qaratqichli aniqlovchi, izohli gaplar bilan birga kelganda bu holat kuchayadi.

1.4. Uyushiq bo'laklar va bog'lovchilar. Bog'lovchilar uyushiq bo'laklarni tashkil etishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Quyidagi turlarga ajratiladi:

Qo'shuvchi bog'lovchilar: va, ham, -u, -da — tenglik ifodalaydi:

Onam-u otam birdek mehribon edi.

Alohida-alohida bo'luvchi: yoki, yoxud, goh...goh — alternativ yoki muqobil harakatlar: Yoki keladi, yoki xat yozadi.

Inkori ifodalovchi: na...na — har ikkala holatni inkor qiladi:

Na eshitdim, na ko'rdim. Bularning barchasi uyushiq bo'laklarni tashkil etuvchi asosiy vositalar sanaladi¹⁷.

Ajratilgan bo'laklar sintaktik jihatdan gapning biror bo'lagi bo'lishiga qaramasdan, intonatsion, grammatik va punktuatsion jihatdan ajratilgan holda ifodalanadi. Bunday bo'laklar ko'pincha izohlovchi, ta'kidlovchi, cheklovchi yoki aniqlashtiruvchi vazifani bajaradi¹⁸.

Ajratilgan bo'laklar quyidagi ko'rinishlarda bo'ladi:

Ajratilgan aniqlovchi:

Kitob, yangi nashr etilgan, juda muhim manba hisoblanadi.

Bu yerda "yangi nashr etilgan" so'z birikmasi aniqlovchi bo'lib, ajratilgan.

Ajratilgan to'ldiruvchi:

Men, uni, juda hurmat qilaman.

To'ldiruvchi (uni) gapning asosiy oqimidan ajralgan holda keltirilgan.

Ajratilgan hol:

U, fikrga cho'mib, uzoqqa tikildi.

Hol (fikrga cho'mib) ajratilgan bo'lib, emotsional noziklik yaratadi.

Ajratilgan bo'laklar intonatsion-belgilovchi birlik sifatida ham qaraladi. Bu ularning nafaqat grammatik, balki fonetik va stilistik xususiyatga ega ekanini bildiradi¹⁹.

Stilistik funksiyasi. Ajratilgan bo'laklar matnga: tushuntirish, urg'u berish, ta'sirchanlik, nuqtai nazarni chuqurlashtirish kabi semantik yuklamalar kiritadi. Masalan: U — mening

¹⁷ Rafiqov, T. Stilistik vositalar va ularning lingvistik funksiyasi. Samarqand: Zarafshon, 2017. – B. 89.

¹⁸ To'xtaboyev, O. O'zbek tili sintaksisi. Toshkent: Fan, 2012. – B. 133.

¹⁹ Qosimov, M. Tilshunoslikka kirish. Toshkent: Universitet, 2008. – B. 177

eng yaqin do'stim — meni hech qachon tark etmagan. Bu yerda ajratilgan bo'lak nutqqa ta'sirchan urg'u beradi, sintaktik drammatizm yaratadi²⁰.

Foydalanilgan adabiyotlar

- 1..Norbotaev K., Juraev A. Improving Primary Class Lessons Based On Media Teaching Methodology World Bulletin Of Social Sciences. – 2022. – T. 16. – C. 43-47.
- 2.Jo'Rayev A. U. Boshlang 'Ich Sinf O 'Quvchilarining Ijodiy Faoliyatini Rivojlantirish Shart-Sharoitlari Va Samarali Omillari //Inter Education & Global Study. – 2024. – №. 4 (1). – C. 131-134.
- 3.Jo'Rayev A. Multimediali Ta'Lim Vositalari Va Ularni Tayyorlash Usullari //Interpretation And Researches. – 2023. – T. 2. – №.
4. G'ulomov M. O'zbek tilining nazariy sintaksisi. — Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2011.
5. Jo'rayev O. O'zbek tilining zamonaviy sintaksisi. — Toshkent: Fan, 2015.
6. To'xtaboyev O. O'zbek tili sintaksisi. — Toshkent: Fan, 2012.
7. Rafiqov T. Stilistik vositalar va ularning lingvistik funksiyasi. — Samarqand: Zarafshon, 2017.
8. Sharipova M. Matn stilistikasi asoslari. — Samarqand: SamDU, 2018.
9. Inoyatova D. Sintaktik birliklarning stilistik xususiyatlari. — Samarqand, 2013.
10. Karimova D. O'zbek tilining funksional sintaksisi. — Toshkent: Ilm Ziya, 2020.
11. Xudoyqulova D. Tilshunoslik va adabiy tahlil metodikasi. — Qarshi: QDU, 2021.

²⁰ Mamatqulov, A. Nutq turlari va uslublari. Toshkent: Fan, 2017. – B. 203.